

Azerbaycan Türklerinin Halk Yaratıcılığı

Ünü binlerce yıl öteden gelen Türk halklarının zengin bir şifahî yaratıcılık dünyası vardır. Bu büyük servetin, tarihin çeşitli devir dolaplarında nakısı kaybolanı da, rengi solanı da, söz dizimi bozulup sırası dağılıcı da vardır. Fakat tarihin ayrı ayrı çağlarında Türklerin kendi vatanlarından, topraklarından ayrı düşmesi, birbirinden uzak alaylara, diyarlara serpilmesi, kardeş millet ve halkların sınırlarına dikenli teller konulması bu büyük ırmağın mazmun zenginliği ve mana güzelliğini bozamamıştır. Umum Türk kaynağından gıdalanan, büyük bir ırmağın kolları gibi dünyaya dağılmış, ama yine de kendi kökü üstünde filizlenmiş Türk halklarının folklorunda millî benliğe mahsus bütün ana renkler, millî, bedîî nakışlar ve şekiller korunup saklanmıştır.

Türk halklarının erken dönem millî kimliğinin korunup saklanması, diğeri bütün manevi değerlerinden çok, bu halkların folkloruyla mümkün olmuştur. Şifahî yaratıcılık tüm devirlerin meşhur talan ve istilalarına, baskı ve ıstıraplarına göğüs germiş, millî özgünlüğü korumuş, zamanın bütün gel-gitlerine dayanarak Türk'e has ahlâk ve davranışı, örf ve gelenekleri, âyin ve inançları koruyup saklamıştır. Halk yaratıcılığı aynı zamanda çeşitli devirlerin zülüm ve işkencesini, hasret ve özlemini içinde yaşatmış, eski ırmağından ayrı düşse bile kendisinin başlıca manevi varlığını, bütünlüğünü, azamet ve kudretim, hikmet ve yenilmezliğini ko-

ruyabilmiştir. Kendi kökeninden, farklı farklı tarihî adaletsizliklere bağılı olarak ayrı düşen bu halkların hasret dolu söz dünyasında, koptuğu millî birliğe dönmek, ona kavuşmak, onunla kaynaşp karışmak gibi kudretli bir feryat haykırır. Bu feryat, asırların azap ve işkencelerinde yoğrulmuş, derisi soyulan, duvarlara gerilen, kulağı kesilen, gözü çıkarılan, sürgünlere yollanan, Tebriz'de, Erdebü'de, Kıbrıs'ta, Karabağ'da, Kerkük'te kanı su yerine akıtılan, son ölüm ayağında Allah'ı yardıma çağırın mutsuzların feryadıdır.

Türk halklarının folklorunda bir yenilmezlik, kıvanç da çağlamaktadır. Kendi dününü, geçmişini söze çeviren, nağmeyi, manilere koşup dilinde-dudağında ezber eden bu halkların özgürlüğe kavuşmalarına imanı hudutsuzdur.

iyimser mazmunu, Türk dünyasının büyük hakikatlerini tam olarak yansıması, ulu bir halkın zengin kültürünü bütünüyle aksettirmesi ve dünya halkları kültürü içerisindeki yetkinliğiyle Azeri Türklerinin folkloru, daha bir dikkat çekicidir.

Azeri Türklerinin, kültürlerinin diğeri dallarına da ayrıntılı olarak giren şifahî yaratıcılığında halkın erken dönem inançları, avcılık, çiftçilik, hayvancılık hayatıyla ilgili mitolojik mahiyetteki ve reel tasavvurları, yas, düğün ve tabiat merasimleri, ayin ve ibadetleri daha detaylı ve eksiksiz bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Genel olarak Azeri Türklerinin folkloru, Türk yaşam ve inanç dün-

yasını, bu halkın mit, efsane ve rivayetlerini, çeşitli masallarını, destan yaratıcılığını kusursuz bir şekilde yansıtmaktadır. Erken dönem emek hayatından, sayacı, ikinci nağmelerinden itibaren günlük meşguliyetin başka alanlarına bağlı olarak ortaya çıkan balıkçı, hanacı, sağım, ipekçi, cehreci (iğci) nağmeleri millî yaşantıyı en ince detaylarıyla yansıtır, onları zevke hitabeden estetik şekiller halinde belleklere işler. Nağmelerde yaşayan bu büyük hayat tarzı, bize ulu ecdadımızın dününü anlatır, bizi eski çağlara döndürür, onların ahlak ve birlikte yaşama kurallarını bize tekrar tekrar hatırlatır. Bu bakımdan Azeri Türklerinin merasim nağmeleri daha ilginçtir. Bu nağmeler mevsim ve merasim nağmeleri olarak ikiye ayrılır. Daha eski dönemlerin idrak ve düşüncesini yansıtan da mevsim nağmeleridir.

Mevsim nağmelerinin eski örnekleri doğal olaylara ve inançlara bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Yağmurun yağması, güneşin çıkması, rüzgarın esmesi, göğün gürültüsü ve genellikle doğanın dört önemli unsuru ateş, su, yel ve toprakla ilgili nağmelerde çok daha eski bir dünya görüşü yansıtılmıştır. Bu nağmelerde insanların astrolojik düşünceleri, animist bakış açıları aksettirilir, kimi hallerde güneş, insan gibi simgelenir, insanlar hatta kendisini yardıma çağırırlar:

Gün çıx, gün çıx
Keher atı min çıx
Keçel qızı qoy evde
Saçlı qızı götür çıx

Küçük bir metinde insanın güneşle manalı bir karşılaşmasını görüyoruz. Burada insana yardım edecek olan güneş arka plandadır. Ona müracaat eden insandır. İnsanın, güneşin yardımına ihtiyacı vardır. Çağırdığı anda insanın yardımına koşmadığında ümit kaybedilmiyor, "Gün getdi su içmeye, özüne qızılı don biçmeye" diyen insan, güneşin geleceğine büyük inanç besliyor:

Gün özünü yetirecek
Qarı yerden götürececek
Keçel qızı aparacaq
Saçlı qızı getirecek.

Zaten bu inanç da inşam arzusuna kavuşturur. Mevsim nağmeleri içerisinde dumana, yağmura hitaben, onları insan şeklinde düşünen ve insanın onlara müracaatını ifade eden nağme metinleri de vardır. "Duman, qaç, qaç" nağmesinde insanın dumana hitabesi ilgi çekicidir. Burada da duman insan kimliğinde tasavvur edilir. İnsan onu

kendi iradesine tabi tutmak ister:

Duman qaç- qaç,
Rübendüvü aç, aç...
Küreğini dağlaram
Qaysağma yağ çekerem
Yağlaram,
Duman qaç, qaç,
Rübendüvü aç, aç...

İnsanlar doğada kendisini çevreleyen tüm canlılar gibi tabiat olaylarını da cezalandırmakla veya korkutmak yoluyla onları kendisine tabi tutabileceğine inanırdı.

Mevsim nağmeleri içerisinde kışın çıkması, ilkbaharın gelmesi ayrı ayrı emek mevsimlerinin başlaması, mevsimlerin değişmesi ile ilgili nağmeler geniş yer tutar. Bu metinler içerisinde Martin çıkması ile ilgili olarak iyimser bir ruh hali aşıl原因an metinler çoğunluk teşkil eder.

Mevsim merasimlerinin ikinci grubu olarak kabul edilen, mevsimlerin değişmesini ve yeni emek mevsiminin başlamasını vafeden nağmeler de vardır. Türk aşiretleri içerisinde hâlâ eski çağlardaki gibi yılın iki mevsimine, yeni emek mevsiminin başlaması ve hasat mevsiminin sona ermesine bağlı şölenler, merasimler geçirilmektedir. Her iki merasimde, mevsimin niteliklerine bağlı nağmeler okunmakta, âyinler yapılmaktadır. Zaten mevsim merasimleri ile ilgili nağmelerin ortaya çıkması insanın emek hayatına bağlı olmuş, zaman zaman yeni yeni inançlar, görüşler, düşüncelerle zenginleşmiştir. Bu nağmelerde takvimler, yılın, aym, mevsimlerin değişmeleri ile ilgili düşünceler de bu arada ifade edilmiştir. Ulu ecdadımızın emek mevsimine girilmesi, ilkbaharın gelişi, toprağın ısınması ve yeni ürün yılının başlamasıyla ilgili tasavvurları sonradan Nevruz merasimi etrafında bir bütünlük oluşturmuştur.

Bu nağmelerin büyük bir kısmı, Türk topluluklarının erken dönem hayatında önemli yer tutan geçim sahalarıyla ilgiliydi. Bunlar içerisinde ikinci ve koyuncu nağmeleri çok daha dikkat çekicidir.

Eski Türk toplulukları arasında yerleşik hayata geçen, çiftçiliği kendileri için başlıca geçim kaynağı olarak seçen toplulukların ekin nağmelerinin en arkaik parçalarından günümüze kadar gelenleri vardır:

Huş, ho,
Huş, ho,
'Ala kelim
Huş, ho
Çara kelim

Huş, ho
Toxumum govut oldu
Torpağım ovut oldu
Huş, ho, ho
Hu, ho, ho...

Zaman şiir tefekkürünün sınırlarını genişlettikçe, türkülerin daha ölçülü, yedi hece kalıplı şekilleri ortaya çıktı. Ekincilik hayatı, bu hayatın en zarif görüntüleri, ekinci ahlak ve kültürü, bu türkülerde kendisini bütün yönleriyle aktirebildi. Ekincinin emeğine saygı, bu işin ağır ve zahmetli yönü, ekincinin boyunduruk arkadaşı "Ala kel"e (çift süren öküze taktığı isim) beslenen sevgi, ekinci nağmelerinin başlıca gayesini teşkil etmektedir.

Kotanım daşdan geler,
Döner o başdan geler,
Hodaqcmm süfresi,
Gene o başdan geler.
Ala kelim, naz-naz,
Qara kelim, naz-naz.

Ekinci (çiftçi) nağmeleri, halk arasında "holavar" adıyla da tanınır. Holavarların "Allah'ı çağırma" nağmeleri olduğu yönündeki mülahazalar, günümüzde oldukça ilginç bulunmaktadır. Bu nağmelerde, toprağı ekip üretmek isteğı, insan gücünün terennümü başlıca motif olduğu, insanın bu nağmeleri, toprağı ona tabi kılan yüce Tanrı'nın şerefine söylediğı düşünülmemektedir.

Aynı hali, koyunculuk mesleğıyle geçimini sağlayan toplulukların ifade ettiği "sayacı" nağmelerinde de görmek mümkündür. Sayacı nağmeleri, eski çağların koyunculuk mesleğine dayalı hayatını bütün güzelliğıyle yansıtır. Türk toplulukları içerisindeki koyun-kuzu sevgisi, bu hayvanların en değerli servet olarak kabul edilmeleri ve koyunculuk inanç ve merasimleri dünyası, söz konusu nağmelerde günümüze kadar yaşatılmıştır. Eski Türk inançlarına göre koyun-kuzu sayılmazdı. Saymak, çobana uğursuzluk getirirdi. Sürüler çoğalıp artmazdı. Eski sayacılar bu itikada bağlı kalarak, kendi sürülerinin hesabını şöyle tutarlardı:

Ala kere tayın gördüm,
Sarı kere tayın görmek gerek.
Çara küre tayın gördüm,
Qumral şişek, taym görmek
Qara küre taym gördüm,
Qumral kere taym görmek gerek.

Millî hafızaya "sayğaç" veya "çoban sanaması" adıyla yerleşmiş bu sayma şekli, Türk etnoslarının eski saymalarından kabul edilir. Azeri Türklerinin sözlü şiirinde, asırlardan bu yana avcılık, ipekçilik, halıcılık meslekleriyle ilgili nağmeler de yaşamıştır. Bunlar da, muhtelif yaşama tarzlarının küçük ayrıntıları, mesleğin ritmine uygun bir şiiriye bürünerek, dillerde "zümzümeye", nağmeye dönüşmüş, büyü söz hazinesini oluşturmuşlardır. Bu küçük ölçekli, az heceli kalıpların sihri henüz açılmamıştır. Lakin bu henüz açılmamış goncada tatlı bir hüznün, bir huzur, aynı zamanda ağır hayat şartlarından kaynaklanan dertli bir ifade var:

Asam gül,
Basma gül,
Gülü xmalı
Döşü minalı
Ezel barmaqdan
Güzel barmaqdan
Üzül xanama
Düzül xanama.

Halı dokuyan Türk güzelinin "zümzümeye"siyle doğan şu nağmedeki zarafetle beraber, hasret ve dertli hava da insanı düşündürmektedir. Yahut:

Nenem nenem
Seni sağan
Menem, menem...
Küpelerim
Dolsun yağla
Balalarımı
Buyazsaxla

zümzümesiyle inek sağan sağıcı ananın arzusu ne kadar tesirli ve insanı içten kavrayıcıdır. Ana, her zaman sağdığı, nazmı çektiğı ve ninesi saydığı ineğinden, sütünü, yağını ondan esirgememesini, böylece zojr günleri atlatmayı ve ailesini yaza, çikarmayı dilemektedir.

Azeri Türklerinin inekçilik, balıkçılık ve başka geçim sahalarıyla ilgili nağmeleri de bu tür küçük ayrıntılar yönünden zengindir. Bu nağmelerin mevsimlerle bağlı olarak ortaya çıkanları bulunduğu gibi, doğrudan çalışma alanları ve geçim faaliyetleriyle ilgili olanları da vardır. Bunların bir kolu da hüznün, keder ve hasret duygularını terennüm eden ağıtlardır. "Çarkı dönmüş feleğin zulmü"nden feryad eden ananın hüznü ne kadar ağır olsa da, o derdini ili-obasıyla paylaşarak teselli bulur:

..... bextikem
Bağbanım yox, bağ tikem
Men feleye neyledim
Felek mene baxdı kem.

veya:

Quşum qaçdı tülekden
Qolum sındı bilekden
Gör başıma ne geldi
Çerxi dönmüş felekden.

'id Merasim nağmeleri etnik özellikler taşır. Estetik yönden tertipli ve sistemlidir. Her birinin kendine mahsus bir devranı, bir dizilişi vardır. Dün ağıt söyleyen Türk anası, Türk kadını, Türk güzeli için, hüznle sevinç, kederle sevgi birbirine son derece yakın ve birbirleriyle armonik bir bütünlük arzeden duygulardır. Dün hasretle nağme okuyan, bu gün neşeli bir oyun havasının kendine mahsus ritmi ve ahengiyle akıp hayata karışabilir.

Men âşiqem ay meler
can gülüm, can, can
Bulud altdan ay meler,
can gülüm, can can.
Deryada bir gül bitib
can gülüm, can, can,
Su deyiben ay meler
can gülüm, can, can.

Merasim nağmeleri içerisinde, düğün nağmeleri önemli bir yer tutar ve çok daha ilgi çekicidir. Bu nağmeler, Azeri Türklerinin sözlü şiirinde "adaklı nağmeleri" (nişan nağmeleri) ile başlar. Gençliğin en yüce, en tatlı duygusu "adaklı" (nişanlı)ya duyulan saygı, ona verilen yüksek değer ve doğrudan onun adından kaynaklanır.

Bayram merasimlerinin nişanlı kızlarla ilgili bir yönü de vardı. Salıncakta sallanan emmi kızları, dayı kızları, evlerine misafir gelen nişanlı kıza, nişanlısının adını söyletinceye kadar nağmeler okurlardı: „, A yellenen, yellenen

Adaxlınm adını de.
-Yaylığı yellenen qız
Adaxlınm adını de.
-Bura qonaq gelen qız
Adaxlınm adını de.
-Saçları çehrayı qız
Adaxlınm adını de.
-Gözleri xurmayı qız
Adaxlınm adını de.
-Qaşları sürmeli qız
Adaxlınm adını de.
-Üzünü görmeli qız
Adaxlınm adını de.

Düğün nağmeleri içerisinde "Şirni, xonça ve nişantax di" (tatlı, yemiş ve takı), "Xına ve gelinaparına" (kına ve gelin götürme), nağmeleriyle, gelin, damat ve kaynanayı öven nağmeler oldukça yaygındır. Bu nağmelerde, Azeri Türklerinin düğün merasimlerinin bütün ayrıntılarını görmek mümkündür. Çoğu halde her biri bir gelenek ve kuralla ilgili olan nağmeler gelin tarafından okunurdu.

Azeri Türklerinin "yar-yar" redifli nağmeleri, diğer Türk halkları arasında da en geniş yayılanıdır. Bu nağmelerde nişanlı kızın his, heyecan ve duyguları, hasret ve ızdırabı, daha zengin şiirsel levhalarla aksettirilmiştir. Aynı zamanda bunlar, poetik sistem itibarıyla, arkaik biçimleri muhafaza ederler. Tekrarlar, ses ve söz komplekslerinin ritmi bu nağmelerin dayandığı asıl unsurlardır:

Qızılgülün destesiyem, yar-yar,
Bacıların bestesiyem, yar-yar.

yahut:

Geldi oğlan adamı, yar-yar, Anam
sındır badamı, yar-yar.

Düğün nağmelerinin büyük bir kısmını oyun havaları teşkil eder. Eski Türk merasimlerinde raks, musiki ve söz üçlüsü, güçlü ritim ve merasim şenliği temel şablonu oluştururdu. Azerbaycan Türklerinin düğün merasimleri de bu değişmez şablon üzerine oturmuştur. Müziğin gür sedasıyla raks başlar ve buna kızların veya oğlanların ritmik korusu eşlik eder. Kök itibarıyla eski toplu münasebetlerden doğmuş bulunan bu merasim modeli, arkaik medeniyetler açısından da karakteristik bir özellik arzeder. Azeri Türklerinin bu tür merasim nağmeleri, arkaik medeniyetler kapsamında araştırıldığında, batıdaki birçok örneğin, köken itibarıyla Türk merasim modellerinden faydalandığı açıkça anlaşılmaktadır. Şüphesiz ki, Türk halklarının merasim folkloru materyallerinin, bu istikamette, mukayeseli tipoloji tetkiki ile birçok yeni fikir, yeni bakış açıları ortaya konulabilir.

Azeri Türklerinin sözlü şiirinde, bu tür arkaik ayrıntılar, çocuk nağmelerinde veya çocuk folkloru örneklerinde daha fazla göze çarpar. Sözlü şiirin bu kolu, Azeri Türklerinde oldukça geniş, hatta sınırsızdır. "Sınamalar", "Sayğaçlar", "Uşak Türküleri", "Acıtmalar", "Çaşdırmalar", "Düzgüler" "Tapmacalar", "Uşak nağılları" bu grupta yer alır.

Çocuk folklorunun geniş ve rengarenk alanını nazlamalar, arzulamalar, okşamalar, beslemeler, laylalar, nenniler, yanılmaçlar teşkil eder. Bütün

bu nağmelerde, çocuk dünyasının bin bir has-sasiyeti, arzu ve isteği yansıtılmıştır.

Çocuk folkloru örneklerinde, bebeğin dün-yaya gelmesinden itibaren, onun ilk bebeklik çağı, beş-altı aylık hali, bir-üç-beş yaş dönemlerindeki hayatı aksettirilir.

Şayet ninnilerde çocuğun körpelik dönemi;

Layla deyim yatasan
Qızıl güle batasan
Qızıl gülün içinde
Şirin yuxu tapasan
Gülüm laylay a laylay
Balam laylay a laylay.

diye anlatılmışsa, beş-altı yaşlarına geldiklerinde, analar çocuklarını okşamalarla avuturlardı:

Dağda darılar
Sünbülü sarılar
Ersiz qarılar
Bu balama qurban.

Çocuk şiirlerinin en yaygın örneklerinden biri "düzgüler"dir. Birçok hallerde ulaşılan ritmik şi-riyetten dolayı, bu şekle tekerleme de denilir. Lakin, şiir söylemekle, çocukta her şeyden evvel şiir düzme yeteneğinin geliştirilmesi amaç-landığından, halk arasında bu şiir şekline "düzgü" adı verilmiştir. Düzgüler, kendine mahsus bir ifade şablonuna sahiptir ve aslında mısralar arasında fazla bir anlam farklılığı yoktur.

Çaparımı çapdırdım,
Küncesini yapırdım
Etini ite atdım,
Otunu ata atdım
Ot yerini otdatdım
El-qolunu çatdatdım
El-el epelek Elden çıxdı kepenek.

yahut:

A teşti-teşti, teşdi
Atım gilani geçti
İki xoruz dalaşdı,
Biri qana bulaşdı.
Qan keçdi çaya düşdü
Çaydan göyerçin uşdu.
Göyerçin ala baxda
Yuvası qelbi taxta
Görüm onu kim vursa
Qan qussun laxta-lax

Birinci düzgüde, atın önüne ot, itin önüne et koyma gerçeği tekrarlanmış, ikincisindeyse gü-vercinin müjdeciliği sembolize edilmiştir. Düz-gülerde mutlaka bir mana mantığı aramak ge-rekmez. Onlar sadece güzel hitabet ve konuşma melekesi kazandırmaya, bu arada çocukları eğ-lendirmeye hizmet ederler. Çocuk folkloru ör-nekleri içerisinde acıtmalar da ilgi çekicidir. Bun-lara "çırmatma", "açıklandırma" da denilir. Çok farklı merasimlerde, düğünlerde okunur:

Ay tağı dim-dim duraz
Gel bizi güldür biraz
Boynunu ey saz kimi
Bir cikke çek qaz kimi
Qardaşı kombul tağı
Kellesi dombul tağı
Uzun duraz, beynamaz
Xeyre sere yaramaz.

Sözlü şiirde, sanama ve sayğaçlar gibi ya-nıltmaç ve çışdırmalar da yaygındır. Günümüzde, bu örneklerin birçoğunun çocuklar için yaratıldığı kabul edilse de, onların bir kısmı çok daha eski dö-nemlerin ürünüdür. Ecdadımız, bu örneklerden vaktiyle, güzel konuşmayı, hitabeti öğretmek için faydalanmışlardır. Sonradan, bunların birçoğu, ço-cukların hafızalarını geliştirmek maksadıyla milli hafızada korunup saklanmışlardır.

Halk arasında ürün almayla da ilgili ayrı ayrı merasimler geçirilmiş, onlarla alâkalı belleklerde yaşayan çeşitli nağmeler, âyin ve inançlar gü-nümüze kadar ulaşmıştır.

Merasim nağmelerinin büyük bir kısmı halkın günlük hayatı ve çeşitli merasimleri ile ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Bunlar içerisinde düğün, yas, doğum, ad koyma, ruhları yadetme vs. ile ilgili me-rasimler özel bir yer tutar. Doğum, eski dünyanın en büyük merasimlerinden birinin konusudur. Keza ad koyma merasimleri de şölenle geçirilmiş, bununla ilgili pek çok nağme üretilmiştir. Maişet merasimlerinin halk içinde en geniş yayılanı düğün olmuştur. Kız seçmeden başlayarak gelin götürmeye kadarki aşamada halk, çeşitli nağmeler yaratmış, bu nağmeler düğün merasimini ha-fızalarda korunan en coşkulu halk me-rasimlerinden biri olarak unutulmaz kılmıştır.

Maişet merasimleri içerisinde yas nağmeleri, ağıtlar, mersiyeler, hüznün nağmeleri de özel bir yer tutar.

Azeri Türklerinin sözlü şiiri Türk menşeyini bütün güzellikleriyle aksettirir. Konunun se-vindirici yanı, sözlü kültürün ve tefekkürün baş-langıç döneminin ürünü olan şiir örneklerinin yok

olup gitmeyişi, hafızalarda saklanarak günümüze gelip çatmasıdır. Bu söz hazinesi, Türk'ün ilk ortaya çıkışını, bütün bir geçmişini, sanatının başlangıç noktasını ihtiva etmesi açısından, Türk dünyası için kutsal olduğu gibi, paha biçilmez bir değere sahiptir. Bir annenin ilk çocuğuna olan düşkünlüğü gibi, millet de ilk varoluşunun ifadesi olan bu sözlü sanatı tekrar tekrar irdelemeli, dilinden düşürmemeli, taştan, topraktan, kaya kitabelerinden, yaşlı hafızalardan, nereden bulup tesbit ederse yazıya almalı, gelecek nesillere armağan etmelidir.

Azeri Türklerinin merasim folkloru geniş ve çok janrlıdır. Onlarda en eski ataların inançları, ahlâk ve davranma kuralları, erken dönem düşünce ve görüşleri tam olarak yansıtılabilmektedir. Bu açıdan alkışlar, kargışlar, inançlar, fallar, antlar, dualar, teselliler, baş sağlıkları, türkeçareler (ot veya afsunla tedavi etme), öğütler, yüreğedammalar, gözegörünmeler vs. ayrıca öğrenilmelidir. Tüm öteki Türk halklarının şifâhî yaratıcılığında olduğu gibi Azeri Türklerinin folklorunda da efsane, rivayet, mit, fıkra özel bir yer tutar. Azerbaycan mitleri yeni olarak öğrenilmeye başlanılmıştır. Halk için Oğuz dünya görüşü, Zerdüştlük ve Müslüman kültürü kaynaklarına bağlı mitler yaşamaktadır. Bunlar şifâhî yaratıcılığın erken devirlerinin özelliklerinin öğrenilmesi, araştırılması için son derece önemlidir.

Efsanelerde, çeşitli devirlerin ilk tasavvurlarından itibaren tarihimiz, kültürümüz, Azerbaycan halkının tarihî kaderi ile ilgili birçok önemli merhalenin aydınlatılması için gerekli, zengin estetik malzeme vardır. Rivayetlerdeki ibretamizlik, fıkralardaki gülüş Azeri Türklerinin folklorunun mesaj ve muhtevasının değerini artırır, onun beşeri önemini doğru anlamamıza yardım eder. İster Behlül Danende, ister Molla Nasreddin, isterse de bölgesel nitelikli Karabağ, Seki fıkralarında bizi millîliğe, kendine dönüşe, halk hayatının derin katlarından gelen gerçekliklerle karşılaşmaya çağırır. Aynı durum masallarda da mevcuttur. Azeri Türklerinin masallarında, bu halkın totemist tasavvurlarından başlayarak sözün sihirli gücüne kadar insan kemalinin kullanılması ön plandadır. İnsan bütün kara kuvvetleri yener. Hakın, adaletin sesi, masallarda açık bir şekilde işitilir. Tüm insanlar hayırlı işlere, iyiliğe davet edilir. Bu da insanın hayat karşısındaki iyimser mevkisinin formüle edilmesine, onun manevî-ahlakî dünya görüşünün dar kalıplardan çıkmasına yardımcı olur.

Türk halklarının tarihî birliği ile ilgili örnekler çöküş devreleri ve bu çöküşlerin tarihsel sonuçları

ve son olarak adı geçen örnek dönemlere, yani kendine dönüş Azeri Türklerinin destan yaratıcılığında da işlenmiş hususlardır. Şunu söylemek gerekir ki, millî destancılığın kahramanlık-aşk ve geleneksel süjeler temelinde ortaya konmuş destan tipleri vardır. Her üç tip destan örneği Oğuz kahramanlık destanları geleneği içerisinde ortaya çıkmışlardır. Bu örnekleri, umum Türk destan yaratıcılığı çerçevesinde düşünmek, onların varlığını yalnız Oğuz yaratıcılığı ile sınırlandırmamak gerekir. Örneğin, bu abidelerin en büyüğü sayılan "Kitab-ı Dede Korkut'u umutürk kültürü zemininin dışında araştırmak imkansızdır. "Dedem Korkut" kitabında büyük ibretamizlikler vardır. Ne yazık ki, bunlar folklorculuk bakımından araştırılmamıştır. Burada bütün Türk toplulukları için hayati önemde tavsiyeler, Türklerin parçalanmasına neden olan sapsuların eleştirisi, ve genellikle bugün için bile vazgeçilmez olan çeşitli modeller, formüller vardır. Bu yüzden de kendine dönüşün en önemli şartlarından biri, bu modellerin günümüze mahsus açıklamalarının yapılmasıdır. "Kitab-ı Dede Korkut" ta bir asrın, bir devrin dünya görüşü değil, bir milletin tarihî gelişiminin birçok devir ve aşamalarının Türk düşüncesindeki yorumu yansıtılmıştır. Bu yorumun bir bölümü Tepegözle ilgiliyse başka bir bölümü Duha Koca oğlu Deli Domrul fenomeniyle ifade edilmiştir. "Dede Korkut" kitabı, buradaki süje ve motiflerin Türk halkları, onların tarihsel kaderi, gelenek ve görenekleri, dünya görüşü ve folklor değerleriyle alâkası bakımından hâlâ açıklanmamış bir kitaptır.

Azeri Türklerinin millî kimliğine damgasını vuran ikinci büyük eser "Koroğlu"dur. Tarihî hakikatlerin kavşağında ortaya çıktığı yönünde umumî bir kanaatin olması, bu destanın, hiç de tarihin estetik gerçekliğe çevrilmiş ifadesi olarak yaratıldığının kesin delili olamaz. "Koroğlu" ile ilgili olarak belki geçen on yıllarda son sözün söylendiğini zannedenler vardır. Ama bugün böyle bir sonucu kesin olarak iddia etmek yanlış olacaktır. Çünkü "Koroğlu"nun gerek Azerbaycan'da, gerekse Türkiye'de, hâlâ karşılaştırmalı araştırmaları yapılmamış varyantları mevcuttur. Çeşitli devirlerde yazıya alınan bu varyantlarda ortaya konulması ve bir araya getirilerek incelenmesi gereken pek çok sorunlar bulunmaktadır. Türk dilli halklar içerisinde yayılan başka varyantların da yayımlanıp sona erdiğini, araştırıldığını söylemek tabii imkânsızdır. Aynı zamanda, son yetmiş yıllık araştırmalarda pantürkizm ve panislamizm korkusundan doğan pek çok yanlışlıklar, tahrifler ve önyargılı yaklaşımlar vardır. Hatta bu yaklaşım bi-

çimi varyantların yayına hazırlanmasında da etkili olmuştur. Üstelik tüm mevcut varyantların tam yazıya alındığını söylemek de mümkün değildir. Son on yıl içinde yazıya alınan Derbent varyantı bu gerçekleri bir kez daha tasdik eder. Hâlâ halk arasında âşıkların repertuarında kalmış Koroğlu masalları ve destanları vardır. Onların da yazıya alınması gerekir.

Derbent varyantı millî destancılığın birçok taleplerinin göz önünde tutulması bakımından önemlidir. Burada kahramanın dünyaya gelişi ve ölümü, Allah'a imanı, çocuğu olmaması ve bununla ilgili birçok problem ifade ediliyor. Bugün Derbent varyantı "Koroğlu" destanının en kâmil âşık varyantlarından biri olarak dikkati çekiyor.

Azerbaycan destan yaratıcılığında kahramanlık süjelerinin destan haline gelmesi, bu halkın tarihî kaderi ve içinde bulunduğu toplumsal politik durumla doğrudan alakalıdır. Bu duruma uygun olarak âşıkların repertuarında yeni yeni kahramanlık nağmeleri boy göstermiş, halkın yüksek ülküleri uğruna mücadele veren kahramanlar hakkında destanlar âşık repertuarında kendine yer edinmiştir. Bilindiği gibi böyle bir tarihî durum geçen asrın başlarında Azerbaycan'ın ikiye bölünmesi, kuzey kısmının Çarlık Rusyası'nın hakimiyetine geçmesinden sonra doğdu. Çarlık Rusyası'nın yürüttüğü millî bağımlılık zulmünün ağırlığı altında Azerbaycan'da asrın ortalarında köylü ayaklanmaları ortaya çıktı. Bu, tarihe "kaçakçılık" harekâtı olarak dahil oldu. Bu harekâtın ünlü temsilcileri Molla Nur, Kaçak Kerem, Kaçak Nebi vb. idi. Halk onların yaptığı kahramanlıkları kendi sözlü edebiyatında destanlar haline getirmiştir. "Kaçak Nebi" destanı ise son devir olaylarını, son dönemdeki hadiseleri en geniş biçimde aksettirir. Destanın çeşitli varyantları vardır.

Yirmi yıldan fazla "kaçakçılık" yapmış Nebi hakkındaki halk nağmeleri, kendisinin sağlığında bile yaygınlık kazanmıştır. Zaman içinde bu nağmeler âşıkların repertuarında önemli yer tutmuş, mazmun ve biçim bakımından cilalanmış, ilden ile, obadan obaya yayılmıştır. "Nebi'nin atını bir at geçmedi, Nebi'nin bıyıkları eşme eşmedir" diyen halk, Kaçak Nebi'nin kahramanlıklarını sonsuz bir sevgiyle terennüm etmiş, kendisine yenilmez bir kuvvet izafe etmiştir.

Azerbaycan destanlarının öbür büyük kolunu âşk destanları teşkil eder. Ozan repertuarındaki kahramanlık ve yiğitlik geleneğinin yerini âşk maceraları almıştır. Toplumsal-politik nedenlerden dolayı ozan geleneği sona erer. Fakat halkın bu güçlü yaratıcılık ananesi büsbütün yokolmaz. Yeni tarihî oluşum içinde yerini âşık sanatına bırakır.

Kopuz saza, ozan âşığa selef olur. Destancılık repertuarının mazmunu kahramanlık ve yiğitliğin vasfından aşkın terennümüne yönelik. Erken orta asırların başlarında Azeri Türklerinin âşk destanları ortaya çıkar. Azerbaycan'da gelişen güçlü âşık okulları, âşık sanatının yeni tarihî yükselişine, gelişmesine neden oldu. Bir taraftan âşık şiirinin çeşitli şekilleri geliştirildi, öte yandan millî destancılığın yeni tarzı teşekkül etmeye başladı. Türk halk şiirinin XIII. yüzyıl şahlanışı Yunus Emre adıyla zirveye çıktı. O, kendisinden önceki âşık okullarını yeni bir mecraya yöneltti. Bu diriliş Azeri Türklerinde de âşık sanatının yeniden yükselişinin zeminini hazırladı.

XIII. -XV. yüzyıllarda Azeri Türklerinin âşık sanatında belirli bir durgunluk görülmektedir. Bu durumdan hareketle, Azerbaycan'da âşık sanatının XVI. asırda ortaya çıktığı iddiası ağırlıklı bir kabule de, unutulmamalıdır ki, XVI. asra kadar Yunus Emre ekolü zaten mevcut olmuş, Kurbanî'yi ortaya çıkaran âşık ekolü en azından birkaç asır öncesinden gelişim sürecine girmiştir. Eğer böyle olmasa XVI. asrın destan yaratıcılığında "Kurbanî" destanının çeşitli varyanttan, âşk destanlarının bu sanat harikası yoktan var olamazdı. Âşık sanatının bu tarihî tekamülü için kuşkusuz yüzyıllar gerekti. İster âşık şiirinin, isterse de destancılığın bu parlaklığı belirli bir edebî zemine dayanmadan mümkün olamazdı. Asırların kargaşası içinde yok olup gitmeyen pek çok sanatkarın asıl hareket noktası da XII-XV. yüzyıllarda aramak gerekiyor.

"Kitab-ı Dede Korkut" destanlarında gördüğümüz motiflerin sonradan yeniden geleneksel süjeler olarak destanlaşmasını çoğu zaman "Dede Korkut'un etkisiyle alâkalı buluyorlar. Fakat millî destancılığın, çeşitli dönemlerde sık sık yarattığı yeni süjelere müracaat etmesini, herşeyden önce destancılık geleneği ile irtibatlandırmak daha doğru olur. Çünkü Azeri Türklerinin millî destancılığı, kendisinin çeşitli devirlerinde yarattığı ayrı ayrı süjeler motifler temelinde yeni destanlar yaratma geleneğini doğurmuştur. Belli bir motifi kullanma veya bazen doğrudan doğruya onu işleme yoluyla destan yaratma geleneği Azeri Türklerinde sık başvurulan bir sanatkarlık yöntemidir. Zaten "Âşık Garip" bu yolla yaratılmıştır. "Sevgilinin kendi düğününe gelip ulaşması" motifinden gerek "Dede Korkut'ta, gerekse "Âşık Garip'te istifade edilmiştir. Bu motifse Oğuz destanının geleneksel süjesidir. Kendisini seyyar süjelere dahil edenler de vardır. "Âşık Garip'te eski çağların çeşitli görüş ve inançları- astral tasavvurlardan başlayarak vatan ve gurbet mefhumuna kadar, sözün büyüleyici kudreti ile ma-

nalandırılmış, vatana ve toprağa bağlılığın bakir destanı yaratılmıştır.

"Vanlı Göyçek" de eski destanlardandır. Bir aşk destanı olarak daha eski görüşleri aksettirir. Bu destanı, birçok başka folklor örneklerimiz gibi malûm komşulara maletmek, yabancı kaynaklara dayanarak çeşitli iktibaslar, delillerle, destanı çok sonrakilerin ürünüymüş gibi göstermek gayretinde olanlar mevcuttur. Fakat "Vanlı Göyçek" Azeri Türklerinin ezeli topraklarında yarattığı, ezeli destanlarından biri olarak kendine mahsus güzelliği ile seçilmektedir.

Azeri Türklerinin aşk destanları içinde "Şah ismail ve Gülzar Hanım" kendi mazmunu, kurgusu ve fikriyle dikkati çeker. Destan hakkında çeşitli fikirler mevcuttur. Kimi varyantlarca bu destan daha arkaik tasavvurları yansıtır. Türk aşiretlerinin erken devir hayatı, dünyayı idraki, ilk tasavvurları burada temel olarak alınmıştır. Yani destanın belirli kısımlarında Oğuz destanı için geleneksel olan motifler kullanılmıştır. Birçok eski destanlarımızda rastlanan motiflerin, özellikle kahramanın büyümesi, olgunlaşması, kahramanlığa başlaması,

erken sevgi serüvenleri bu destanda muhafaza edilmiştir. Başka bir varsayıma göre masal motifi üzerine kurulan bu destan, sonradan Şah İsmail Hatai'nin adıyla ilgili destanlarla kesişmiştir. Hatta destanın Şah İsmail'in hayatıyla ilgili olduğunu söyleyenler de vardır. İlgi çekici anayönlerden biri, çeşitli varyantlarda yayılmış destanın her bir varyantının kendine has tarihî bir devir ve çağla alakalı oluşudur. Bunlar birçok yönden destan süjesinin tahliline, onun meydana çıkış devrini belirlemeye imkânlar sağlar. "Şah İsmail" süjesinin son âşık varyantlarından biri birçok sorunları açıklar. Bu son varyanta göre Şah İsmail'in gözlerinin çıkarılmasına kendi babası tarafından değil de haydutlar, haramiler tarafından hüküm verilir. Fakat Remdan Peri'nin yardımıyla düşman bu hilekâr niyetini gerçekleştiriyor. Şah İsmail'in babası, oğlunun sevgililerine göz diken, oğlunu dünya ışığına hasret düşürmek isteyen haramilerin gözlerinin çıkarılmasına ferman verir ki, Türk dünyası destancılığı için bu durum, ayırt edici destancılık motifi olarak ünlüdür.